

УДК 739.2 (477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/84-2-15>**Сергій ЛИТВИН,***orcid.org/0000-0003-0010-2675**доктор історичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри психології та гуманітарних дисциплін
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна) serlytvyn@ukr.net*

ЯЗИЧНИЦЬКА СИМВОЛІКА ОРНАМЕНТУ НА ЖІНОЧИХ ПРИКРАСАХ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Стаття присвячена виявленню особливостей використання символічних зображень на жіночих ювелірних виробах часів Київської Русі. Проаналізовано геометричний, зооморфний, орнітоморфний та флоральний орнамент на жіночих прикрасах IX-XIII ст. Констатовано, що орнамент жіночих ювелірних виробів часів Київської Русі відображає трансформації, що відбувалися в тогочасному соціумі і візуалізується в стилізованій формі легітимізованої картини світу. З'ясовано, що язичницький геометричний орнамент, зооморфні та орнітоморфні сюжети і елементи жіночих прикрас з дохристиянських часів виконували роль оберегів від злих сил. Розміщення ювелірних прикрас відповідає найбільш відкритим та важливим частинам тіла людини: шия (намисто з підвісок, бляшек та лунниць), голова (колти, сережки, скроневі кільця), живіт і груди (підвіски), руки (браслети, каблучки). Надзвичайно популярними символами на жіночих ювелірних виробах часів Київської Русі є солярні символи та символи засіяної землі; птахи, качки, коні. Виявлено, що після прийняття християнства спостерігається поступова еkleктика язичницької та християнської орнаменталістики. Геометричний орнамент, зооморфні та орнітоморфні мотиви, а також архаїчні стилі орнаменту, відображають язичницький рівень свідомості. Натомість формальний орнамент, привнесений разом з християнською ідеологією, демонструє формування релігійного світогляду.

Наголошено, що орнамент у вигляді графем відображає релігійні вірування і власне картину світу українського етносу. Модулюючи світ в символічних формах, русини розробляли діяльнісні моделі його опанування та присвоєння, фіксуючи і поширюючи в графемах узагальнений досвід. Розглянуто питання спадкоємності язичницьких мотивів у пізніших народних орнаментальних традиціях.

Ключові слова: Київська Русь, ювелірні вироби, жіночі прикраси, символіка, язичництво, орнамент.

Serhii LYTVYN,*orcid.org/0000-0003-0010-2675**Doctor of Historical Sciences, Professor,**Acting Head of the Department of Cultural Studies and Informational Communications
National Academy of Culture and Arts Management
(Kyiv, Ukraine) serlytvyn@ukr.net*

PAGAN SYMBOLISM OF ORNAMENT ON WOMEN'S JEWELRY OF THE TIMES OF KYIV RUSS

The article is devoted to revealing the peculiarities of using symbolic images on women's jewelry from the time of Kievan Rus. The geometric, zoomorphic, ornithomorphic and floral ornament on women's jewelry from the 9th-13th centuries is analyzed. It is stated that the ornament of women's jewelry from the time of Kievan Rus reflects the transformations that took place in the society of that time and is visualized in the stylized form of a legitimized picture of the world. It is found that pagan geometric ornament, zoomorphic and ornithomorphic plots and elements of women's jewelry from pre-Christian times served as amulets against evil forces. The placement of jewelry corresponds to the most open and important parts of the human body: neck (necklaces with pendants, plaques and moonstones), head (colts, earrings, temple rings), stomach and chest (pendants), hands (bracelets, rings). Extremely popular symbols on women's jewelry from the time of Kievan Rus are solar symbols and symbols of the sown land; birds, ducks, horses. It has been found that after the adoption of Christianity, a gradual eclecticism of pagan and Christian ornamentalism is observed. Geometric ornament, zoomorphic and ornithomorphic motifs, as well as archaic styles of ornament, reflect the pagan level of consciousness. In contrast, formal ornament, introduced together with Christian ideology, demonstrates the formation of a religious worldview.

It is emphasized that the ornament in the form of graphemes reflects religious beliefs and the actual picture of the world of the Ukrainian ethnos. Modulating the world in symbolic forms, the Ruthenians developed activity models of its mastery and appropriation, recording and spreading generalized experience in graphemes.

Key words: Kievan Rus, jewelry, women's jewelry, symbolism, paganism, ornament.

Постановка проблеми. Язичницькі символи є невід’ємною частиною історії, міфології та культури українського народу. В дохристиянські часи саме вони склали основу орнаментальної символічної мови, що широко використовувалися в художніх промислах, зокрема ювелірних виробів. Навіть після прийняття християнства в давніх художніх візерунках чітко простежують язичницькі символи, що несуть важливе магічне навантаження. Орнаментальні зображення на жіночих прикрасах часів Київської Русі репрезентують унікальність способу мислення та художньо-естетичного осягнення навколишнього світу, ставши основою для подальшого розвитку української орнаменталістики, в процесі переоформлення та стилізації, що актуалізує дослідження означеної проблематики з мистецтвознавчих позицій.

Аналіз досліджень. Мистецтвознавчий інтерес до зображень на художніх виробів часів Київської Русі протягом останніх років засвідчує ряд публікацій українських науковців, зокрема статті О. Барбалат, в яких аналізується знакова символіка фітоморфних орнаментів киеворуського золотарства (2020) та художньо-образні особливості символу Дерева життя в киеворуському золотарстві XI – першої половини XIII ст. Дослідженню метаморфоз в українській орнаменталістиці на принципах градулізму та пунктуалізму присвячено статтю Ю. Жданович (2022); розгляду символіки геометричних орнаментів як у вигляді окремих знаків, так і комплексів – текстів присвячено публікацію Ю. Нікішенко (2002); особливості розвитку ювелірного мистецтва у Київській Русі на прикладі знахідок 1971 та 1975 рр. Торговицького і Дорогобузького скарбів X-XIII ст. на Рівненщині аналізують Ю. Нікольченко та Ю. Сабадаш (2018) та ін. Проте особливості використання дохристиянських символів в орнаменталістиці ювелірних виробів часів Київської Русі вимагає подальшого дослідження.

Мета статті – виявити особливості використання символічних зображень на жіночих прикрасах часів Київської Русі.

Виклад основного матеріалу. Графічні візерунки, що далеко не завжди являють собою візуальні елементи довкілля, зустрічаються на матеріальних реліквіях минулого з доісторичних часів, отримавши поширення в орнаментальному народному мистецтві часів Київської Русі.

Орнамент з самого початку використовувався в різноманітних видах декоративно-прикладного мистецтва Київської Русі. Під впливом язичництва були популярними такі символи як солярні знаки, розетки, знаки місяця, ідеограми води та ін.

Термін «орнамент» в історико-художньому розумінні мистецтва розуміється як чистий мотив прикраси. Е. Лейн (2004, с. 375) визначає термін «орнамент» для опису першого мотиву прикраси, що водночас охоплює суму елементів культури і мистецтва в рамках певної епохи та стилю. У межах даного дослідження орнамент служить для прикрашання і є частиною всіх декоративних елементів художнього твору, такого як ювелірний виріб. Таким чином орнаменталістика розуміється як сукупність усіх орнаментів, що характерні для певної епохи.

Орнамент – один із найдавніших видів образотворчої діяльності людини, значущий елемент символічного простору культури. Існує припущення, що орнамент виникнув приблизно у XV–X тис. до н.е. і являв собою поєднання геометричних форм в різноманітних комбінаціях, що доповнювалося штрихами, зигзагами та смугами. Засобами графеми людина вперше виразила власне світосприйняття, моделюючи його в символічних формах, опановуючи і присвоюючи його. Орнамент демонстрував спонтанне відношення людини до буття і водночас змістовність форм свідомості. На думку дослідників, орнамент виступає як додатковий спосіб фіксації понять та уявлень, формує символічний простір культури і є одним із прикладів найстійкішого зображення (графема не змінюється протягом тисяч років) (Golan, 1991, с. 45). Графеми неоднорідні за природою – серед них розрізняють такі, що вказують на право власності, і ті, що виконували магічну функцію оберега. З часом графеми, що покликані здійснювати певний вплив на навколишній світ, перетворились на орнамент.

Прикладною функцією орнаменту є надати предмету певний оптичний контраст. Орнамент як основна форма художнього зображення в одній епохи виражений сильніше, в іншій – слабше. На думку дослідників, орнамент – це не тільки декоративний елемент, але і базова форма людського самовираження (Lein, 2004, с. 375).

Візерунки, символи та знаки характеризують буденне життя людини. Під символом зазвичай розуміють знак, що сприймається або означення, що являє собою щось, що має значення, зазвичай комплекс значень. Символи є художнім вираженням різноманітних культур і мають давню традицію; зазвичай вони засновані на геометричних, абстрактних формах. Дослідники наголошують на тому, що сам орнамент не є символом, оскільки символ характеризується певною формою, а орнамент – ні (Luidl, 1986, с. 7).

Символи зазвичай пов'язані зі значеннями, що, проте, можуть бути культурно-специфічними. Коло, як найпростіша з усіх геометричних фігур, зазвичай як частина орнаменту, завжди було символом сонця, вічності, жіночого начала в природі, повноти і досконалості. Спільною рисою орнаменту є те, що символи також можна описати як вираження, характерні для певної культури, і вони переважно засновані на геометричних мотивах (Meuser, 2013, с. 2). Геометричний орнамент вважається найбільш оригінальним і давнім орнаментом (Коерф, 2005, с. 348). Геометричні мотиви включають сітки, стрічкові візерунки, плоскіні візерунки, багатопроменеві візерунки та багатогранники. Також враховуються такі мотиви, як квадрат, трикутник, шестикутник, восьмикутник, прямокутник та його ділення, ромб і трапеція, коло і його ділення, еліпс та ін. У геометричному орнаменті моделлю зазвичай слугує природа: хрести і квадрати, зазвичай, означають чотири сторони світу в ранніх культурах, а хвилі та зигзагоподібні смуги, ймовірно, є символом живильної води.

В дохристиянській культурі та побутуванні давніх слов'ян візерунки використовувалися в сакральних та магічних цілях, виконуючи функцію оберегів. Язичницькі волхви використовували орнаменти для розширення меж свідомості, намагалися пізнати темний або світлий світ, задати питання давнім богам, поспілкуватися з духами природи. Саме спостереження за навколишнім світом давало важливий зв'язок, що виражаються у візерунках на творах декоративно-ужиткового мистецтва, ювелірних виробів, одягу та інших предметах. При цьому кожна частина орнаменту мала чітке значення. Після прийняття християнства в київській Русі поступово відбувається заміщення поганських вірувань, проте традиція використання язичницьких символів в художніх промислах лишається.

Система символів давніх русинів ще до прийняття християнства мала надзвичайно складну організацію, що свідчило про високорозвинену культуру. Кожен язичницький бог мав свій знак, а символи супроводжували людину протягом всього життя, візуалізуючись на одязі, оберегах, культових предметах, зброї, гербах та ін. Форма графічних візерунків (понад 100 різновидів форм) копіювала профіль галактик та комет, відображала поєднання обертального і поступального руху (як двох основних видів), символізуючи глибинні філософсько-світоглядні категорії (Нікіщенко, 2002). Особливу увагу привертають язичницькі символи на ювелірних виробів, оскільки основне призначення такого орнаменту виражалося в захисті його власника від злих духів. Звідси

походить і місцеположення візерунків оберегів, що відповідають найбільш відкритим та важливим частинам тіла людини: шия (намисто з підвісок, бляшок та лунниць), голова (колти, сережки, скроневі кільця), живіт і груди (підвіски), руки (браслети, каблучки).

Знаки та символи, що оточували давньоруських ювелірів відобразилися в дизайні жіночих прикрас. В основі конструкції прикраси зазвичай лежить знак, символ, незважаючи на те, зроблено це свідомо чи підсвідомо. За часів Київської Русі ювелірні вироби мали набагато більше значення, ніж для сучасників, оскільки надзвичайно сильним було їх позиціонування як потужних оберегів, що захищають володарів від злих сил.

Жінка, від якої залежить продовження людського роду, в багатьох ситуаціях вимагала особливого захисту, що отримало виявлення в орнаменталістиці ювелірних виробів. Так, наприклад, намисто заміжньої жінки складалося з окремих підвісок та лунниць (виготовляли зі срібла або сріблястого матеріалу – символу Місяця) – останні оберігали володарку від нічних духів Нави, що прокидаються лише від місячного світла. Окрім того, лунниці вважалися потужним оберегом для вагітних і породіллі. Орнаменталістика лунниць – геометрична і включала такі язичницькі символи як: «Трисвітле сонце», що символізувало схід сонця, сонце в зеніті та захід сонця, та «Чорне сонце» – символ нічного сонця; «Засіяне поле» (великий ромб, що складається з чотирьох менших за розмірами ромбів, в середині яких – точка, що символізує зернятко) – один із найдавніших язичницьких знаків, символ родючості, в якому поєднано жіноче та аграрне начало, що репрезентує найсильніший магічний сенс поняття «породіллі» за часів Київської Русі – земля уособлює жінку, а народження дитини – появі нового зерна.

Особливою формою орнаменту на прикрасах Київської Русі є анімалістичний орнамент, вибір мотивів в якому здійснюється в першу чергу відповідно до символіки. Так, наприклад, на підвісках, які жінки носили зазвичай на поясі або у плеча, поширеними були зображення коня або качко-коня та лапок качок, так званих «Світових качечок» (качки – це символ богині долі Макоші – Матері Космосу, культ якої пов'язаний з космосом та астрономічними знаннями, і яку, за віруваннями супроводжували Доля і Недоля, що пояснює парну кількість «Світових качечок»). Головний символ Макоші – животворний хрест (солярний символ без променів, що розходяться в сторони) символізує гармонійний розвиток життя, поєднання небесних і земних сил.

На ювелірних виробах часів Київської Русі шаблоном для орнаменталістики є зокрема і флоральні мотиви. Листя, квіти, пагони використовуються як окремі мотиви або в поєднанні для декору. Мотиви відтворені в натуралістичній або стилізованій манері. Показовим прикладом зооморфної і флоральної орнаменталістики на жіночих прикрасах є колти (Київ, Чернігів), на яких зображено барса, який тримає квітку в зубах, а його хвіст розквітає, утворюючи плетіння із зображенням птахів (Пуцко, 1991, с. 18).

На браслетах, які скріпляли рукава одягу, оберігаючи від проникнення злих сил, зазвичай зображували символи сонця та місяця, а також Світового дерева. Окрему увагу привертають орнітоморфні (від грец. птахоподібні) мотиви. Наприклад, колт-кульчик (Галич) декоровано стилізованим геометричним орнаментом та дрібними хрестами, з унікальною кольоровою гамою емалі, що наводить дослідників на думку про її візантійське походження (Пуцко, 1991, с. 19). На колтах іноді зображено сиринів обабіч крина або дерева. На голові цих диво-птахів можна побачити діадеми: на зворотному боці – орнаментальну композицію, але з певною символікою. На інших кольтах зображені грифони, птахи, дерева життя. На думку В. Пуцко, запозиченими сюжетами з язичницької тематики є «дерево з птахами, зображення сиринів біля дерева чи крина, орел та грифон на золотих колтах з перегородчастими емаллями» (Пуцко, 1991, с. 19). Варто зазначити, що на думку деяких дослідників, «грифон став символом охрещеної великокняжої династії, її специфічною емблемою, що побічно підтверджується як їхніми численними зображеннями у вежах репрезентативного храму Київської Русі XI ст., так і переміщенням символу на фасади храмів Володимиро-Суздальської Русі XII ст. у зв'язку зі зміною політичної ситуації» (Демчук, 2024, с. 338). Відповідно, можна констатувати поєднання язичницької та християнської символіки в жіночих ювелірних виробах X-XIII ст.

Значною мірою цьому посприяв феномен запозичення, оскільки до Києва потрапляли товари з багатьох країн – від візантійських тканин (грифони, барси, леви з «паволок» та «оксамитів»; птахи з візерунків сасанидських тканин), до кавказьких, арабських та західноєвропейських виробів з металів, орнаменти яких частково використовувалися руськими митцями (Пуцко, 1991, с. 20).

Під впливом християнства язичницькі мотиви, як і вірування в цілому, поступово витіснялися зі свідомості людей, а магічний зміст, закладений в поганській символіці жіночих ювелірних прикрас, втратив сенс – таким чином язичницька орнаменталістика перетворилася на звичайний декоратив-

ний мотив. «У такому розумінні зазначені зображення без будь-яких перепон могли прикрашати ювелірні твори, що були приналежністю урочистого князівського вбрання» (Пуцко, 1991, с. 20).

Водночас на рівні народного художнього промислу язичницькі символи продовжували лишатися актуальними – науковці стверджують, що навіть у Києві після запровадження християнства поширеними були різноманітні жіночі ювелірні вироби з зооморфною та орнітоморфною тематикою, характерним геометричним орнаментом. При цьому дослідники акцентують на тому, що наявність на київських жіночих ювелірних виробах з дорогоцінних металів образів «з сюжетів руської поганської вишивки, що залишаються в селянському мистецтві до XIX ст.» (Пуцко, 1991, с. 22) є скоріше виключенням, ніж правилом: «відомим був лише образ двох птахів обабіч священного дерева» (Пуцко, 1991, с. 22).

Відчуття захищеності, що викликав вигляд дохристиянських символів, формував естетичну радість прийняття. У геометричному та зооморфному язичницькому орнаменті міститься значуща для українського етносу символіка, тому він лишається актуальним і донині.

Висновки. Дослідження виявило, що орнамент жіночих ювелірних виробів часів Київської Русі відображає трансформації, що відбувалися в тогочасному соціумі і візуалізується в стилізованій формі легітимізованої картини світу. Язичницький геометричний орнамент, зооморфні та орнітоморфні сюжети і елементи жіночих прикрас з дохристиянських часів виконували роль оберегів від злих сил. Це пояснює місцеположення візерунків оберегів, що відповідають найбільш відкритим та важливим частинам тіла людини: шия (намисто з підвісок, бляшек та лунниць), голова (колти, сережки, скроневі кільця), живіт і груди (підвіски), руки (браслети, каблучки). Надзвичайно популярним символом на жіночих ювелірних виробах є солярні символи та символи засіяної землі.

Після прийняття християнства спостерігається поступова еkleктика язичницької та християнської орнаменталістики. Геометричний орнамент, зооморфні та орнітоморфні мотиви, а також архаїчні стилі орнаменту, відображають язичницький рівень свідомості. Натомість формальний орнамент, привнесений разом з християнською ідеологією, демонструє формування релігійного світогляду.

Орнамент у вигляді графем відображає релігійні вірування і власне картину світу етносу. Модулюючи світ в символічних формах, русини розробляли діяльнісні моделі його опанування та присвоєння, фіксуючи і поширюючи в графемах узагальнений досвід.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барбалат О. В. Знакова символіка фітоморфних орнаментів києворуського золотарства. Міжнар. наук.-практ. конф. «Гагенмейстерські читання», 19-20 листопада 2020 р. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2020. С. 73–75.
2. Барбалат О. Художньо-образні особливості символу Дерева життя в Києворуському золотарстві XI – першої половини XIII ст. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 54. С. 77–82.
3. Демчук Р. Химерический bestiарий в стенописи башен Софии Киевской. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Вип. III : зб. наук. пр., присвяч. 170-літтю з дня народження Н. П. Кондакова (1844–1925). Київ, 2014. С. 327–342.
4. Жданович Ю. А. Метаморфози української орнаментики на слов'яно-романському пограниччі України. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2022. № 4. С. 48–54.
5. Нікішенко Ю. І. Символіка окремих геометричних орнаментів української вишивки. *Наукові записки. Теорія та історія культури*. 2002. Т. 20/21. С. 76–80.
6. Нікольченко Ю. М., Сабадаш Ю. С. Скарби X–XIII ст. з Рівненщини у контексті розвитку ювелірного мистецтва Київської Русі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2018. № 1. С. 88–91.
7. Пуцко В. Художній метал Київської Русі. *Народна творчість та етнографія*. 1991. № 2 (228). С. 12–24.
8. Golan A. *Myth And Symbol. Jerusalem*, 1991. 345 p.
9. Koepf H. *Günther Binding: Bildwörterbuch der Architektur*, 2005. 687 p.
10. Lein E. *Seemanns Lexikon der Ornamente/Herkunft, Entwicklung, Bedeutung*, unter Mitarb. Von Magda Antonic, Werner Waldmann u. Marion Zerbst, Leipzig, Seemann Verlag, 2004. 464 p.
11. Luidl P., Huber H. *Ornamente, Ornaments*, 2. Aufl., Munchen. Buckmann, 1986. 254 p.
12. Meyer F. S. *Systematisch Geordnetes Handbuch der Ornamentik*, vierte Auflage. Nabu Press, 2013. 640 p.

REFERENCES

1. Barbalat, O. V. (2020). Znakova symbolika fitomorfnykh ornamentiv kyievoruskoho zolotarstva [Symbolic symbolism of phytomorphic ornaments of Kievan Rus goldsmithing] Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Hahenmeisterski chytannia», 19-20 lystopada 2020 r. Kamianets-Podilskyi: K-PNU im. I. Ohiiienka. 73–75 [in Ukrainian].
2. Barbalat, O. (2022). Khudozhno-obrazni osoblyvosti symbolu Dereva zhyttia v Kyievoruskomu zolotarstvi XI – pershoi polovyny XIII st. [Artistic and figurative features of the symbol of the Tree of Life in Kievan Rus goldsmithing of the 11th - first half of the 13th centuries] Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. 54. 77–82 [in Ukrainian].
3. Demchuk, R. (2014). Khymerycheskyi bestyari v stenopysy bashen Sofyy Kyevskoi [Chimeric bestiary in the frescoes of the towers of Sofia Kyivska] Sofia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina. Vyp. III : zb. nauk. pr., prysviach. 170-littiu z dnia narodzhennia N. P. Kondakova (1844–1925). 327–342 [in Ukrainian].
4. Zhdanovych, Yu. A. (2022). Metamorfozy ukrainskoi ornamentyky na sloviano-romanskomu pohranychchi Ukrainy [Metamorphoses of Ukrainian ornamentation on the Slavic-Romance borderland of Ukraine] Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv : nauk. zhurnal. 4. 48–54 [in Ukrainian].
5. Nikishenko, Yu. I. (2002). Symvolika okremykh heometrychnykh ornamentiv ukrainskoi vyshyvky [Symbolism of individual geometric ornaments of Ukrainian embroidery] Naukovi zapysky. Teoriia ta istoriia kultury. 20/21. 76–80 [in Ukrainian].
6. Nikolchenko, Yu. M., Sabadash, Yu. S. (2018). Skarby X–XIII st. z Rivnenshchyny u konteksti rozvytku yuvelirnoho mystetstva Kyivskoi Rusi [Treasures of the 10th-13th centuries from the Rivne region in the context of the development of jewelry art of Kyivan Rus] Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv. 1. 88–91 [in Ukrainian].
7. Putsko, V. (1991). Khudozhnii metal Kyivskoi Rusi [Artistic Metal of Kyivan Rus. Folk Art and Ethnography] Narodna tvorchist ta etnohrafia. 2 (228). 12–24 [in Ukrainian].
8. Golan, A. (1991). *Myth And Symbol. Jerusalem*
9. Koepf, H. (2005). *Günther Binding: Bildwörterbuch der Architektur* [in German].
10. Lein, E. (2004). *Seemanns Lexikon der Ornamente/Herkunft, Entwicklung, Bedeutung*, unter Mitarb. Von Magda Antonic, Werner Waldmann u. Marion Zerbst, Leipzig, Seemann Verlag [in German].
11. Luidl, P., Huber, H. (1986). *Ornamente, Ornaments*, 2. Aufl., Munchen. Buckmann [in German].
12. Meyer, F. S. (2013). *Systematisch Geordnetes Handbuch der Ornamentik*, vierte Auflage. Nabu Press [in German].